

Lipsius en Livius. Klassieke filologie in de zestiende eeuw

Marijke CRAB

Abstract

Whereas the Flemish humanist Justus Lipsius has won the highest praise for his successive commented editions of Tacitus' *Annales* and *Historiae*, hitherto no attention has been paid to his philological and antiquarian study of Livy. By editing, emending and lecturing on Livy's monumental history of Rome, however, Lipsius not only followed in the footsteps of famous scholars such as Petrarch, Henricus Glareanus and Carolus Sigonius, but also continued a tradition at the Louvain *Collegium Trilingue*. A close investigation of Lipsius' *Epistolicae Quaestiones*, which contain a masterly sample of textual criticism, enables us to judge Lipsius' correction of Livy against the *emendatio lipsiana* applied to Tacitus, thus shedding light on both the methods and achievements of one of the leading classical philologists of the sixteenth century.

De figuur van humanist Justus Lipsius (1547-1606) behoeft eigenlijk geen inleiding. Zijn verdiensten op het vlak van pedagogie en filosofie zijn in het verleden uitvoerig behandeld; hier gaat de aandacht uit naar Lipsius' prestaties op twee andere domeinen, met name de klassieke filologie en – daarmee samenhangend – de oude geschiedenis. Lipsius' filologische interesse leidde tot twee soorten publicaties: enerzijds schreef Lipsius aan het begin van zijn carrière een reeks zuiver tekstkritische werken, anderzijds verzorgde hij zijn leven lang edities van klassieke auteurs. Zijn antiquarische belangstelling resulteerde in talloze monografieën over het antieke Rome, met gevarieerde onderwerpen als gladiatorenspelen, het Romeinse leger en antieke bibliotheken.¹ Gezien Lipsius' belangstelling voor klassieke teksten enerzijds en oude geschiedenis anderzijds, is het niet verwonderlijk dat er binnen zijn oeuvre een belangrijke plaats is weggelegd voor de antieke historiografen.

¹ Voor een eerste kennismaking met Lipsius' filologische, historische, pedagogische en filosofische werken kan men terecht in *Lipsius en Leuven. Catalogus van de tentoonstelling in de Centrale Bibliotheek te Leuven, 18 september – 17 oktober 1997*, onder de redactie van Gilbert Tournoy, Jan Papy en Jeanine De Landtsheer, *Supplementa Humanistica Lovaniensia*, 13 (Leuven, 1997), pp. 55-83, 83-128, 141-182 en 185-240. Zie ook Jeanine De Landtsheer et al., *Lievelling van de Latijnse taal. Justus Lipsius te Leiden herdacht bij zijn vierhonderdste sterfdag*, Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek, 72 (Leiden, 2006).

1. LIPSIUS, TACITUS EN LIVIUS

Dat Tacitus zijn favoriete geschiedschrijver was, blijkt wel uit het feit dat Lipsius niet minder dan zeven edities van diens *Annales* en *Historiae* bezorgde. Het keizerlijke Rome van de eerste eeuw na Christus, dat Tacitus – met verbluffend inzicht in de politieke situatie van zijn tijd – zo scherp geanalyseerd had, vertoonde in Lipsius' ogen opvallende gelijkenissen met de Zuidelijke Nederlanden aan het eind van de 16^e eeuw.² Tacitus bood als het ware een *theatrum hodiernae vitae*, en dat maakte zijn werk voor Lipsius bijzonder interessant en relevant.³ Titus Livius' *libri Ab Urbe condita*, die met hun republikeinse waarden een grote aantrekkingskracht hadden uitgeoefend op de Italianen uit de 14de en 15de eeuw,⁴ werden door Lipsius om een andere reden geapprecieerd. "Livius", zo stelt hij, "wordt de prins der historici genoemd en terecht, als we kijken naar de omvang van zijn werk en naar de verscheidenheid van zijn onderwerpen. Niettemin – met permissie gezegd – na lectuur van Livius was ik steeds erg onder de indruk, maar een beter of wijzer mens ben ik er niet altijd van geworden."⁵ Zijn grote bewondering voor Livius, vanwege de inhoud van diens werk zowel als zijn stijl, had Lipsius al geuit in de redevoering, gehouden voorafgaand aan zijn Tacituscolleges te Jena. Ook daar merkte Lipsius op dat Livius, met zijn beschrijving van legers en veldslagen, nuttiger is voor het begrijpen van de antieke dan de eigen tijd.⁶ De monumentale geschiedenis van Livius heeft dus minder te bie-

² Cf. Mark Morford, *Stoics and Neostoics. Rubens and the Circle of Lipsius* (Princeton, 1991), pp. 149-157 en Jan Papy, 'Virtue and Doctrine. The Humanist Programme of Justus Lipsius', *Annales Societatis Litterarum Humaniorum Regiae Upsaliensis* (Årsbok, 1998), 197-215 (203-204).

³ Dat *utilitas* voor Lipsius een belangrijk kenmerk is van goede geschiedschrijving, blijkt duidelijk uit de opdrachtbrief van zijn eerste Tacituscommentaar (1581) aan de *Ordines Bataviae*. Cf. *Iusti Lipsii Epistolae, pars I: 1564-1583*, ed. Aloïs Gerlo – Marcel A. Nauwelaerts – Hendrik D.L. Vervliet (Brussel, 1978), 81 00 00 H: "Nec utiles omnes nobis pari gradu. Ea, ut censeo, maxime, in qua similitudo et imago plurima temporum nostrorum."

⁴ Ten gevolge van de veranderende politieke situatie in Italië zou Tacitus Livius er rond 1530 van de troon stoten als belangrijkste historiograaf: zie J.H. Whitfield, 'Livy < Tacitus', in Robert R. Bolgar (ed.), *Classical Influences on European Culture A.D. 1500-1700. Proceedings of an International Conference held at King's College, Cambridge, April 1974* (Cambridge, 1976), pp. 281-293.

⁵ Het citaat komt uit de opdrachtbrief van Lipsius' eerste Tacituseditie (1574) aan keizer Maximiliaan II, uitgegeven als ILE I, 74 07 00 M: "Iam vero princeps historicorum audit Livius; si magnitudinem operis et varietatem rerum spectamus, recte: sed tamen (quod more maiorum licet) a Livii lectione semper commotior surrexi, non semper melior aut ad vitae casus instructor." Een integrale vertaling van de hand van Gert Partoens vindt men in *Iustus Lipsius (1547-1606). Een geleerde en zijn Europese netwerk. Catalogus van de tentoonstelling in de Centrale Bibliotheek te Leuven, 18 oktober – 20 december 2006*, onder de redactie van Jeanine De Landtsheer, Dirk Sacré en Chris Coppens, *Supplementa Humanistica Lovaniensia*, 21 (Leuven, 2006), pp. 97-102.

⁶ *Oratio II. Iusti Lipsii Iscani, habita Ienae anno 1572, cum inciperet publice interpretari Cornelium Tacitum*, in *Iusti Lipsii orationes octo Ienae potissimum habitae* (Darmstadt, 1607), pp. 28-38: "Nam ut de Livio dicam: si quisquam est, qui scriptorem eum admiretur et amet eundem, me imprimis profiteor: The-saurus nimirum antiquitatis et e cuius purissimis scriptis liquidum flumen eloquentiae manat. Sed tamen, quod ad Rem publicam et mores nostros attinet, quid afferre Livius potest praeter bella, exercitus, et seditiones Tribunitias? Iucundum auribus fateor; sed ego aurium voluptatem cum animi utilitate coniunctam desidero."

den op het vlak van morele educatie, maar vormt wel een schatkamer aan historische informatie.⁷

Dat het Marcus Antonius Muretus (1526-1575) was die Lipsius in Rome op het spoor van Tacitus heeft gezet, is algemeen bekend.⁸ Maar wat vormde voor Lipsius nu de concrete aanleiding om Titus Livius te gaan bestuderen? Voor eerst dient opgemerkt dat Lipsius met zijn studie van Livius in de voetsporen trad van illustere humanistische geleerden als Francesco Petrarca (1304-1374) en Lorenzo Valla (1407-1457). In 1540 had de Zwitserse humanist Henricus Glareanus (1488-1563) hoge ogen gegooit met zijn *Annotationes* bij Livius' *Ab Urbe condita* en tussen 1555 en 1572 zou de Italiaan Carolus Sigonius (1522/23-1584), die Lipsius te Rome persoonlijk had leren kennen, naam maken met drie opeenvolgende Liviusedities en bijhorende *Scholia*. Ten tijde van Lipsius' eigen studie werden alle voorafgaande noten verzameld in de commentaren van de Duitse humanist Wilhelmus Godelevaeus (1568; herdruk 1578) en in die van Lipsius' vriend en collega Franciscus Modius (1588).⁹ Lipsius had zeker twee van deze recente edities in zijn bibliotheek staan en kon dus beschikken over de resultaten van ruim twee eeuwen Europees Liviusonderzoek.¹⁰ Daarnaast kon ook de Leuvense universiteit, waaraan Lipsius studeerde en doceerde, zich beroepen op een eigen Livius-traditie. Het Leuvense *Collegium Trilingue* bezat een Livius-handschrift uit de nalatenschap van Hieronymus Busleyden (1470-1517); een ander exemplaar bevond zich in het Atrechtcollege. Beide manuscripten werden ten volle benut door Petrus Nannius (1500-1557), die als professor Latijn aan het Drietalencollege over Livius heeft gedoceerd.¹¹ Lipsius had niet alleen een Liviusuitgave met noten van zijn

⁷ Lipsius' denkbeelden waren geenszins nieuw: in de loop van de 16^e eeuw was het algemeen gebruikelijk geworden om Tacitus en Livius als opponenten tegenover elkaar te plaatsen. In het voorwoord tot hun Tacitusedities hadden Filippo Beroaldo (1515) en Andrea Alciato (1517) de auteurs al gekarakteriseerd als vertegenwoordigers van twee soorten historiografie: Livius gaat descriptief te werk en heeft enkel oog voor de feiten, terwijl Tacitus graaft naar de *causae latentes*. Zie Else-Lilly Etter, *Tacitus in der Geistesgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts*, Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft, 103 (Bazel, 1966), pp. 169-181 en Marc Laureys, 'Lipsius and Pighius: the Changing Face of Humanist Scholarship', in Marc Laureys et al. (eds.), *The World of Justus Lipsius. A Contribution Towards his Intellectual Biography. Proceedings of a Colloquium held under the Auspices of the Belgian Historical Institute in Rome (Rome, 22-24 May 1997)*, Bulletin van het Belgisch Historisch Instituut te Rome, 68 (Brussel - Rome, 1998), pp. 329-344 (pp. 338-340).

⁸ *Een geleerde en zijn Europese netwerk*, pp. 71-76.

⁹ Een goed overzicht van de Europese Livius-traditie vindt men bij Alexander H. McDonald, 'Titus Livius', in Ferdinand Edward Cranz - Paul Oskar Kristeller (eds.), *Catalogus Translationum et Commentariorum* (Washington, 1971), II, 331-348.

¹⁰ Uit de catalogus die de Leuvense boekhandelaar Philippus Zangrius in 1606, onmiddellijk na Lipsius' dood, opstelde van diens bibliotheek, blijkt dat Lipsius twee recente Liviusedities in zijn bezit had, de eerste verschenen in 1573 te Parijs bij Sonnius, de tweede in 1578 te Frankfurt bij Feyerabend. Beide edities bevatten de noten van onder meer Glareanus, Sigonius en Godelevaeus.

¹¹ Henry de Vocht, *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense 1517-1550*, *Humanistica Lovaniensia*, 10-13, 4 vols. (Leuven, 1951-1955), II, 234-235 en IV, 269. Een beschrijving van Lipsius' filologische en historische methode in de traditie van het *Collegium Trilingue* vindt men bij Henry de Vocht, 'De vierhonderdste verjaardag van Justus Lipsius 12-V-1948', *Katholieke Universiteit te Leuven. Jaarboek*, 87.2 (1944-1948), 836-849 (836-842).

beroemde voorganger in zijn boekenkast staan, maar gebruikte die editie ook in zijn lessen.¹² Het staat dus vast dat Livius' geschiedenis van Rome historici en filologen uit de 16de eeuw fascineerde en dat Lipsius de pogingen van zijn collega's om de tekst ervan kritisch te verbeteren met meer dan gewone belangstelling heeft gevolgd. Toch zou er nog een andere prikkel nodig zijn om Lipsius een actieve bijdrage te laten leveren aan het onderzoeksveld. In de lente van 1576 had Lipsius namelijk een Liviushandschrift op de kop weten te tikken, dat nog van Carolus Viruli (1413-1493) was geweest, gedurende 56 jaar regent van het Leuvense college De Lelie. In een (fictieve) brief aan Sigonius – die als Liviuspecialist niet alleen een grote inspiratiebron vormde voor Lipsius, maar ook een concurrent – pochte Lipsius over de uitstekende kwaliteit van het manuscript, dat niet alleen talloze conjecturen van Lipsius' voorgangers bevestigde, maar onze humanist op zijn beurt ook zou helpen bij het emenderen van de *libri Ab Urbe condita*.¹³ Zo bevond Lipsius zich in net dezelfde situatie als Lorenzo Valla tweehonderd jaar eerder. Die was namelijk in het bezit gekomen van Petrarca's persoonlijke Liviushandschrift en gebruikte deze codex, uitstekend van kwaliteit, als geheim wapen in de concurrentiestrijd met zijn collega-filologen. Ook Valla was zich bewust van zijn superioriteit en moet in zijn vuistje gelachen hebben bij de vergeefse pogingen van zijn rivalen om de corrupte tekst te herstellen, om vervolgens triomfante-lijk zijn eigen emendatie voor te stellen.¹⁴

¹² *Titi Livii Patavini Historiarum ab Urbe condita decadis primae liber tertius. Cum doctissimis Beati Renani [sic] et Petri Nannii annotationibus* (Leuven: Servatius Sassenus, 1545). Lipsius' eigen exemplaar wordt nu bewaard in de Universiteitsbibliotheek van Leiden, signatuur 760 E 8. Een exemplaar van hetzelfde boek, geannoteerd door Lipsius' student Daniël Susius (zie infra), waarin de aantekeningen van Rhenanus en Nannius evenwel ontbreken, bevindt zich in de Centrale Bibliotheek van Leuven, Tabularium, signatuur CaaA1190.

¹³ Justus Lipsius, *Epistolicarum Quaestionum libri V, in quis ad varios scriptores, pleraeque ad T. Livium, notae* (Antwerpen: Officina Plantiniana, 1577), I.3: "Livium manuscriptum, Carole Sigoni, his diebus e media morte eripui, modico pretio e vespillonum manibus extortum. Non possum aliud dicere in ea emptione quam deos mihi adfuisse. Perbonum enim exemplar est, et, ut ex notis aliquot eius linguae coniecturam in eo, ex Hispaniis olim advectum. Caroli Viruli fuisse titulus ait, illius, quem acerbe Erasmus exagitavit. Aude mihi credere, Sigoni: rarae ex tuis libris, rarae ex Vallae aut Rhenani emendationes sunt, quas non reperiam in isto. Non paucae et praeter illas eruuntur, quas tamen modice coniecturis adiuvemus." Zolang het bewuste handschrift niet geïdentificeerd is, kan de juiste waarde ervan niet bepaald worden. Merk op dat Lipsius zich, door te verwijzen naar Viruli, eens te meer in de Leuvense Livius-traditie plaatst.

¹⁴ Alfonso V van Aragon had aan zijn hof te Napels een groep dichters en geleerden verzameld met wie hij graag mocht debatteren over klassieke teksten en bij voorkeur over Livius. De studie van de *Codex Regius*, een Liviushandschrift dat Alfonso in 1444 van Cosimo de' Medici had gekregen, leidde in de jaren 1450 tot verhitte discussies en openlijke rivaliteit tussen Antonio Panormita (1394-1471) en Bartolomeo Facio (ca. 1400-1457) aan de ene en Lorenzo Valla aan de andere kant. Zie Rudolf Pfeiffer, *History of Classical Scholarship from 1300 to 1850* (Oxford, 1976), pp. 36-37; Giuseppe Billanovich, 'Petrarch and the Textual Tradition of Livy', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 14 (1951), 138-142 en Mariangela Regoliosi, 'Lorenzo Valla, Antonio Panormita, Giacomo Curlo e le emendazioni a Livio', *Italia Medioevale e Umanistica*, 24 (1981), 287-316.

2. LIPSIUS' STUDIE VAN LIVIUS

Nu duidelijk is waarom Lipsius Livius heeft bestudeerd, rest de vraag hoe hij hem heeft bestudeerd. Op welke momenten in zijn leven heeft Lipsius zich toegelegd op de Liviusstudies, welke vorm nam zijn onderzoek aan en, in het derde luik van dit artikel: wat heeft dat onderzoek precies opgeleverd?

Lipsius' studie van Livius heeft eerst en vooral geleid tot een stroom van filologische opmerkingen en emendaties, die hun neerslag vonden in één van zijn tekstkritische werken. Belangrijk in dat opzicht zijn de vijf boeken *Epistolicae Quaestiones*, uitgegeven in 1577 (dus slechts een jaar nadat Lipsius het waardevolle Liviusmanuscript in handen kreeg!).¹⁵ Dit werk heeft Lipsius niet toevallig de vorm gegeven van fictieve brieven aan vrienden en tijdgenoten. Door zijn filologische briefjes te richten aan collega-humanisten, kon Lipsius immers niet alleen bestaande contacten onderhouden, maar zijn Europese netwerk ook verder uitbouwen. De *Epistolicae Quaestiones* zijn dus meer dan een tekstkritische verzamelbundel: ze moesten de aandacht vestigen op Lipsius' rijzende ster aan het humanistenfirmament. Ruim één derde van de fictieve brieven heeft betrekking op Livius, waarbij de tekst van de *libri Ab Urbe condita* op niet minder dan 151 plaatsen verbeterd wordt. Vier van die Liviusbrieven¹⁶ zijn trouwens gericht aan Carolus Sigonius, die Lipsius weliswaar ontmoet had tijdens zijn studieverblijf in Rome, maar met wie hij in het echte leven nooit zou corresponderen. De boodschap is duidelijk: Lipsius had het Europese Liviustoneel betreden en zou geen genoegen nemen met minder dan een hoofdrol.

Dat briefwisseling in de 16de eeuw de manier bij uitstek was om filologische vondsten te verspreiden, blijkt niet alleen uit Lipsius' fictieve, maar ook uit zijn reële correspondentie. Nemen we bijvoorbeeld een brief van Lipsius aan Georgius ab Austria, gedateerd 21 juli 1601.¹⁷ Hierin geeft Lipsius niet alleen een verslag van de route die Hannibal zijns inziens naar Italië heeft gevolgd, maar ook een grondige analyse van de passus waarin Livius deze kwestie behandelt. Is Hannibals traject over de Alpen vandaag nog steeds onderwerp van felle discussie,¹⁸ dan was dat aan het eind van de 16de eeuw reeds het geval. Lipsius' brief, die haast de vorm aanneemt van een filologisch-antiquarisch traktaatje, toont duidelijk zijn genie (een genie waar hij zich trouwens maar al te goed bewust van was): Lipsius schudt een overzicht van klassieke *testimonia* uit de losse pols en emendeert in één moeite door een hele Liviuspassage, waarbij hij Glareanus en Sigonius fijntjes corrigeert.

¹⁵ Cf. supra, noot 13 en *Lipsius en Leuven*, pp. 59-61.

¹⁶ Namelijk *Epistolicae Quaestiones* I.3, II.11, III.4 en V.1.

¹⁷ *Iusti Lipsi Epistolae, pars XIV: 1601*, ed. Jeanine De Landtsheer (Brussel, 2006), 01 07 21 A.

¹⁸ Zie bijvoorbeeld Jakob Seibert, 'Der Alpenübergang Hannibals. Ein gelöstes Problem?', *Gymnasium*, 95 (1988), 21-73.

Daarnaast zette Lipsius als professor Oude Geschiedenis steevast lectuur van antieke historiografen op het programma.¹⁹ We hebben weet van twee publieke lessenreeksen over Livius: de eerste te Leuven van 1576 tot 1578 (gelijktijdig met de publicatie van de *Epistolicae Quaestiones!*) en de tweede in Leiden tijdens het academiejaar 1588-1589.²⁰ Van beide colleges over Livius zijn notities van studenten bewaard: Daniël Suys, zoon van humanist Jacob Suys, maakte aantekeningen in een uitgave van Livius' *Ab Urbe condita*, boek III;²¹ de Haagse student Albertus Pynssenius bracht op zijn beurt noten aan in een exemplaar van boek XXI.²² Deze collegedictaten vormen een belangrijke bron van kennis voor Lipsius als commentator van Livius, aangezien ze ons een goed beeld geven van de onderwerpen die Lipsius tijdens zijn colleges behandelde en de methode die hij daarbij volgde. Dat het merendeel van de aantekeningen betrekking heeft op rechterlijke, godsdienstige en militaire instellingen, toont aan dat Lipsius zijn studenten in de eerste plaats vertrouwd wilde maken met de Romeinse maatschappij. Maar in zijn geschiedenislessen profileert Lipsius zich ook als filoloog: hij wijst op variante lezingen en stelt emendaties voor, waarvoor hij geregeld teruggrijpt naar zijn vroegere tekstkritische werken.²³

Kort nadat Lipsius met zijn Leuvense studenten Livius' geschiedenis had gelezen, bezorgde hij zelf een uitgave van het eerste boek ervan. Het gaat om een eenvoudige octavo-editie uit 1579, met heel wat verbeteringen in de tekst zelf en achteraan 88 korte noten om te wijzen op tekstvarianten.²⁴ Lipsius heeft het werk bewust summier gehouden, zo stelt hij in de brief aan Plantijn die deze editie voorafgaat, omdat hij in de toekomst graag een volledige Livius op de markt zou brengen, mochten het politieke klimaat en zijn studie van Tacitus

¹⁹ Voor Lipsius' activiteit als geschiedenisleraar, zie Viljo Adolf Nordman, *Justus Lipsius als Geschichtsforscher und Geschichtslehrer*, *Annales Academiae Scientiarum Fennicae*, Series B, 28.2 (Helsinki, 1934).

²⁰ Aanwijzingen daarvoor zijn te vinden in Lipsius' correspondentie. In de autobiografische brief die hij in 1600 richt tot Woverius, vermeldt Lipsius dat hij na zijn promotie tot licentiaat in de rechten op 23 januari 1576 te Leuven doceerde over de koningswetten en fragmenten van Livius. Cf. *Iusti Lipsi Epistolae, pars XIII: 1600*, ed. Jan Papy (Brussel, 2000), 00 10 01: "... et titulum etiam [Iuris]c[onsult]i publica inauguratione sumpsit. Epistolicae meae lucem tunc viderunt et sub tempus Leges regiae et decemvirales concinnatae non famae tamen sed auditorum gratia, quibus publice interpretatus sum itemque Livii quaedam." Op 12 december 1588 schreef Lipsius aan Ortelius dat diens kaart van het oude Spanje welgelegen kwam, omdat hij te Leiden publiek college gaf over Livius en de Punische oorlogen. Cf. *Iusti Lipsi Epistolae, pars III: 1588-1590*, ed. Sylvette Sué – Hugo Peeters (Brussel, 1987), 88 12 10: "Adiunxisti enim Tabulam Hispaniae veteris, iucundam mihi et valde opportunam hoc tempore, quo Livium et bella Punica auditoribus meis publice explano."

²¹ Cf. supra, noot 12 in *Lipsius en Leuven*, pp. 160-163. Suys' aantekeningen werden geanalyseerd door Jacqueline Jacobs: *Justus Lipsius als kommentator van Titus Livius* (Leuven, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1955).

²² *Titii Livii Historiarum decadis tertiae liber primus* (Leiden: Officina Plantiniana, 1588). Het bewuste exemplaar bevindt zich in de Herzog August Bibliothek te Wolfenbüttel, signatuur Lh 1235. Zie Gilbert Tournoy, 'Lipsiana novissima IV: Justus Lipsius, Persinius and Pynssenius (Pyndenius, Pynslenius)', *Humanistica Lovaniensia*, 59 (2010), 151-163.

²³ Jacobs, *Justus Lipsius als kommentator van Titus Livius*, passim.

²⁴ *Titii Livii Historiarum ab Urbe condita liber primus* (Antwerpen: Officina Plantiniana, 1579). Zie *Lipsius en Leuven*, pp. 83-84.

dat toelaten.²⁵ Hoewel dit voornemen gedurende de komende tien jaar een constante zou blijven in zijn correspondentie, keerde Lipsius na de publicatie van zijn langverwachte commentaar op Tacitus' *Annales* in 1581 niet meer terug naar Livius. In Lipsius' latere levensjaren verschoof het zwaartepunt van zijn studie immers van filologie naar moraalfilosofie en geschiedenis (in de antieke opvatting niets anders dan moraalfilosofie in verhaalvorm), wat resulteerde in nieuwe uitgaven van Tacitus en ook van Seneca. Livius was voor dit doel minder geschikt.

In de jaren 1590 zou Livius wel een belangrijke rol gaan spelen in de *Fax historica*, een project rond antieke historiografen dat – mocht het ooit voltooid geweest zijn – een ultiem staaltje van Lipsius' eruditie had gevormd, op het vlak van filologie zowel als oude geschiedenis. De 'fakkel', waarmee Lipsius licht wilde laten schijnen over de geschiedenis, zou de vorm aannemen van een alomvattende inleiding op en commentaar bij alle geschiedschrijvers van Griekenland en Rome.²⁶ Hoewel Lipsius zich vol enthousiasme op zijn nieuwe project had gestort, staken al snel praktische problemen, en dus ook twijfel, de kop op. Daardoor zou Lipsius steeds meer afzien van het originele concept van zijn *Fax historica*. Hij moest toegeven dat het te grootschalig was, te hoog gegrepen ook, en zou zich later beperken tot een drieluik gewijd aan een steeds terugkerend thema bij de historiografen, namelijk de oorlogvoering bij de Romeinen.²⁷

Uit dit overzicht kunnen we besluiten dat Lipsius gedurende zijn leven op heel wat verschillende plaatsen, momenten en manieren onderzoek heeft verricht naar Livius en dat deze studie zowel van tekstkritische als van historisch-antiquarische aard was. Hoewel niet zo uitvoerig en alleszins minder systematisch opgevat dan die van Tacitus, kende zij toch een behoorlijke draagwijdte en heeft ze geleid tot een aantal resultaten die onze blijvende bewondering verdienen. Opvallend is dat Lipsius zich voornamelijk met Livius bezig heeft gehouden tijdens zijn eerste periode te Leuven (1576-1578) en – in mindere

²⁵ ILE I, 79 00 00: "Breves, non quia graviora mihi non essent (aliter experientur qui me audient): sed ne hac levi et quasi praecidanea opera praeciperem aliquid ex iusto labore, quem debere videor huic scriptori. Nam universum eum edendi et animus mihi est, et (nihil vanum dicam) facultas. Tempora haec tantum obstant iniqua nobis: et Commentarii Corneliani, quibus peccem in Fidem et Genium meum, siquid praevertam."

²⁶ Zo schrijft hij op 13 januari 1591 aan Jan I Moretus. Zie *La correspondance de Juste Lipse conservée au Musée Plantin-Moretus*, ed. Aloïs Gerlo – Hendrik D.L. Vervliet – Irène Vertessen (Antwerpen, 1967), 91 01 13 M: "Sum nunc in alio et maiori opere, quod si perficio, audeo dicere utilius nihil editum in re litteraria a multis annis. FACEM HISTORICAM appello et erit velut Com[m]entarius expedita via atque ordine ad o[mn]es Historicos imo scriptores antiquos."

²⁷ Voor de *Fax historica*, zie Marc Laureys – Jan Papy, "'The Grandeur that was Rome': Lipsius' variaties op een oud thema", in Francine De Nave (ed.), *Justus Lipsius (1547-1606) en het Plantijnse Huis*, Publicaties van het Museum Plantin-Moretus en het Stedelijk Prentenkabinet, 37 (Antwerpen, 1997), pp. 129-137 (p. 133) en de bijdragen van Jeanine De Landtsheer aan de catalogi *Lipsius en Leuven* (pp. 98-100), *Een geleerde en zijn Europese netwerk* (pp. 542-544) en *Lievelling van de Latijnse taal* (pp. 128-130, 152-153 en 215).

mate – tijdens zijn verblijf te Leiden (1579-1591). Waar de eerste episode geleid heeft tot concrete resultaten (de publicatie van de *Epistolicae Quaestiones* in 1577 en de uitgave van Livius' eerste boek in 1579), zou Lipsius te Leiden vooral luidop gaan dromen van een volledige Liviuseditie. Zijn grootse plannen zijn echter nooit gerealiseerd.

3. LIPSIUS ALS KLASIEK FILOLOOG

Traditioneel wordt Justus Lipsius beschouwd als een hoogtepunt in de geschiedenis van de klassieke filologie. Zo bestempelde de grote Ulrich von Wilamowitz Lipsius in zijn *Geschichte der Philologie* als “the foremost textual critic of his day in the domain of Latin prose literature”²⁸ en roemden Leighton D. Reynolds en Nigel G. Wilson hem als “a commentator and critic of the first order.”²⁹ Met name zijn baanbrekende Tacitusedities met bijhorende commentaar hebben Lipsius naam en faam bezorgd als klassiek filoloog.³⁰ Is deze appreciatie gebaseerd op het onverdeelde succes en de buitengewone invloed van zijn filologische werken, dan is zij tot nog toe weinig gestaafd door een analyse van zijn tekstkritische methode. Naast een bijdrage van Silvia Zaninotto over Lipsius' tekstkritische *divinatio* aangaande de tragedies van Seneca,³¹ is voornamelijk José Ruyschaerts analyse van de *emendatio lipsiana*, toegespitst op Tacitus' *Annales*, het vermelden waard.³² Hoewel Ruyschaerts conclusies in verband met de waarde en originaliteit van Lipsius' tekstkritische methode in de ogen van enkelen overtrokken zijn,³³ geldt zijn studie, dankzij de gedetailleerde en bijzonder accurate beschrijving van Lipsius' werkwijze, nog steeds als een standaardwerk. Willen we achterhalen wat Lipsius, als klassiek filoloog uit de 16de eeuw, nu concreet heeft betekend

²⁸ Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf, *History of Classical Scholarship*. Translated from the German by Alan Harris and edited with introduction and notes by Hugh Lloyd-Jones (Londen, 1982), pp. 57-58 (p. 57).

²⁹ Leighton D. Reynolds – Nigel G. Wilson, *Scribes and Scholars. A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature* (Oxford, 1991³), pp. 180-181 (p. 181). Lipsius' (tekst)kritische activiteit werd uitgebreid behandeld door Jean Jehasse in zijn imposante *La renaissance de la Critique. L'essor de l'Humanisme érudit de 1560 à 1614* (Saint-Etienne, 1976), passim.

³⁰ Volgens John E. Sandys gaat het om “a work that places him in the front rank of Latin scholars”: cf. *A History of Classical Scholarship. Vol. 2. From the Revival of Learning to the End of the Eighteenth Century in Italy, France, England, and the Netherlands* (Cambridge, 1908), pp. 301-304 (p. 304). De moderne Oxfordeditie vermeldt Lipsius' naam nog meer dan 250 keer in het kritisch apparaat: cf. Jozef IJsewijn, ‘Justus Lipsius (1547-1606). Verdiensten en betekenis van een groot geleerde’, in *Lipsius en Leuven*, pp. 9-17 (p. 14).

³¹ Silvia Zaninotto, ‘La *divinatio lipsiana* nelle *notae* alle tragedie di Seneca’, in Christian Mouchel (ed.), *Juste Lipse (1547-1606) en son temps. Actes du colloque de Strasbourg, 1994*, Colloques, congrès et conférences sur la Renaissance, 6 (Parijs, 1996), pp. 137-162.

³² José Ruyschaert, *Juste Lipse et les 'Annales' de Tacite. Une méthode de critique textuelle au XVIe siècle*, *Humanistica Lovaniensia*, 8 (Leuven, 1949).

³³ Zie bijvoorbeeld C.O. Brink, ‘Justus Lipsius and the Text of Tacitus’, *Journal of Roman Studies*, 61 (1951), 32-51 en E.J. Kenney, *The Classical Text. Aspects of Editing in the Age of the Printed Book*, Sather Classical Lectures, 44 (Berkeley, 1974), pp. 53-54. Beiden beklemtonen dat Lipsius' werkwijze niet origineel, maar standaard was voor zijn tijd en zien in Lipsius' praktijk geen weldoordachte, coherente methode maar “een recept voor chaos.”

voor de tekst van Livius' *Ab Urbe condita*, dan vormen de tekstkritische principes zoals beschreven door Ruyschaert daartoe een goed uitgangspunt.

Alvorens Lipsius' tekstkritische methode aan een nader onderzoek te onderwerpen, moet zijn eigen visie op tekstkritiek evenwel kort onder de aandacht gebracht worden. In zijn menippeïsche satire *Somnium*, in 1581 uitgegeven bij Plantijn, stelde Lipsius op een humoristische manier de tekstkritische excessen van zijn voorgangers aan de kaak. Hij leverde kritiek op de eierzucht en onkunde van enkele collega-filologen die zich naar zijn idee louter op antieke teksten toeleghen om er passages uit weg te laten en vaker nieuwe fouten veroorzaakten dan oude te verwijderen.³⁴ Ook elders stelde Lipsius de ultieme waarde van de tekstkritiek in vraag en reflecteerde hij over de grenzen ervan.³⁵ Voor hem vormden de emendaties immers geen doel op zich, maar een middel om de diepere morele boodschap uit een tekst te distilleren: "Non enim ad ista, sed per ista imus."³⁶

Dat Lipsius zelf een uiterst voorzichtig tekstcriticus was, blijkt ook Ruyschaerts analyse van de *emendatio lipsiana*.³⁷ Zo hield Lipsius sterk vast aan de *textus receptus* van de door hem gebruikte edities en handschriften en trachtte hij – als een ingreep onvermijdelijk bleek – paleografisch zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke lezing te blijven. In ieder geval verkoos hij correcties op basis van externe tekstgetuigen boven zuivere conjecturen. Correcties voerde Lipsius door op basis van de betekenis (*ex sententia*), op basis van de stijl (*ex usu*), of op basis van geschiedkundige feiten (*ex historia*). In het algemeen vertoonde Lipsius een voorkeur voor conjecturen die de tekst meer coherentie verlenen en voor expressieve woorden, die een uitdrukking preciezer maken. Soms zijn zulke emendaties succesvol, soms echter ging Lipsius hierin te ver en 'verbeterde' hij wendingen die oorspronkelijk niet foutief waren.

Vraag is nu of de kenmerken van Lipsius' tekstkritische methode, zoals voor Tacitus beschreven door Ruyschaert, ook opgaan voor Livius: is Lipsius bij beide auteurs op dezelfde manier te werk gegaan – of net niet?³⁸ Ter illus-

³⁴ Zo laat Lipsius Cicero in zijn *Somnium* uitroepen: "Sed quis ex istis nos adit, nos legit, nisi urendi secundique caussa? Id enim vocat corrigere." Zelf bekritiseert Lipsius de correctoren als volgt: "At enim peccant saepius correctores; et vulnus faciunt, dum medentur." Zie de bijdrage van Leon Voet in *Justus Lipsius en het Plantijnse Huis*, p. 150.

³⁵ Zo bijvoorbeeld in het voorwoord tot zijn Caesareditie (1585): *Iusti Lipsi Epistolae, pars II: 1584-1587*, ed. Marcel A. Nauwelaerts – Sylvette Sué (Brussel, 1983), 85 00 00 P.

³⁶ Voorwoord tot Lipsius' laatste Tacituseditie, postuum uitgegeven te Antwerpen door Jan Moretus in 1607.

³⁷ Wat volgt is een samenvatting van Ruyschaert, *Juste Lipse et les 'Annales' de Tacite*, pp. 53-138.

³⁸ Opgemerkt zij dat Lipsius' werkwijze in het geval van Livius moeilijker te reconstrueren is, omdat we – bij gebrek aan een volledige uitgave met bijhorende commentaar – moeten puren uit honderden afzonderlijke ingrepen. Onze analyse en evaluatie van Lipsius' tekstkritische arbeid rond de *libri Ab Urbe condita* knopen aan bij de *Epistolicae Quaestiones*, omdat zij niet alleen het leeuwendeel van Lipsius' tekstkritische aantekeningen bij Livius bevatten, maar ook door hem geautoriseerd zijn, wat voor de collegedictaten niet het geval is. Bijkomend voordeel is dat de emendaties in de tekstkritische brieven, in tegenstelling tot de noten in zijn uitgave van het eerste boek, door Lipsius beargumenteerd zijn.

tratie behandel ik een korte maar typische brief uit de *Epistolicae Quaestiones* (I.6), gericht aan Marcus Antonius Muretus, met wie Lipsius in Rome vaak over tekstkritische kwesties had gesproken.

IUSTUS LIPSIUS MARCO ANTONIO MURETO.

Narro tibi, Marce Antoni. Delectavit me emendatio Liviana libro XXII.

[1] *Eos qui Cannusium perfugerant muliercula nomine Busa, genere clara ac divitiis, moenibus tantum tectisque a Cannusinis acceptos, frumento, veste, viatico etiam iuvat. Pro qua ei munificentia, postea bello perfecto, ab Senatu honores habiti sunt.*³⁹

Haec lectio a Sigonii coniectura manavit. Nam libri et scripti omnes et vulgati habent: *mulier Paulla, nomine Busa*. Glareanus haerere se fatetur. Nam Busam huic mulieri nomen fuisse, non Paulam, Livius infra et Valerius item testantur. Sigonius ablegata voce scindit nodum, non solvit. At ego transposita littera rem extrico: *mulier Apula, nomine Busa*. Valerius libro III: *Itaque eiusdem temporis femina, Busa nomine, regionis autem Apuliae ditissima.*⁴⁰

Eodem libro, inferius.

[2] *Et Q. Fabius Pictor Delphos ad oraculum missus, quibus precibus supplicationibusque deos possent placare.*⁴¹

Livius, qui apud me: *supplicisque*. Praeclare. Confirmat et Sigonii codex, qui: *supplices deos*, corrupte. Supplicium pro supplicatione ex Sallustio vulgo notum.

[1] Na een korte inleiding citeert Lipsius uit Livius' *Ab Urbe condita*, boek XXII. Deze passus behandelt de gebeurtenissen na de slag bij Cannae, waar de Romeinen een verpletterende nederlaag hadden geleden. De tekst luidt als volgt: "De soldaten die naar Canusium waren gevlucht, werden door de bevolking binnen de muren en in de huizen opgenomen en door een vrouwtje, Busa geheten en befaamd om haar afkomst en rijkdom, van graan, kleding en zelfs van reisgeld voorzien. Voor deze vrijgevigheid ontving zij later, na afloop van de oorlog, eerbewijzen van de senaat."⁴² De lezing *muliercula nomine Busa*, zo legt Lipsius uit, is een coniectuur van de hand van Sigonius. Alle handschriften en uitgaven bieden immers *mulier Paulla, nomine Busa*. Daar echter zowel Livius elders in zijn werk als Valerius Maximus getuigen dat de vrouw niet de naam Paula, maar wel Busa draagt, is deze lezing onmogelijk aan te houden. Glareanus geeft toe dat hij geen antwoord ziet voor dit probleem; Sigonius lost de zaak op door de naam Paula te schrappen en *mulier* te verlen-

³⁹ Livius, *Ab Urbe condita*, XXII.52.7.

⁴⁰ Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*, IV.8.2.

⁴¹ Livius, *Ab Urbe condita*, XXII.57.5.

⁴² De Nederlandse vertaling is ontleend aan Livius. *Hannibal voor de poorten. De geschiedenis van Rome XXI-XXX*. Vertaald en toegelicht door Hedwig W.A. van Rooijen-Dijkman (Amsterdam, 1996), p. 150.

gen tot *muliercula*. Door slechts twee letters van plaats te veranderen, komt Lipsius tot de lezing *mulier Apula* (een vrouw uit Apulië), daarbij geholpen door Valerius, die in zijn vierde boek spreekt over een vrouw *Busa nomine, regionis autem Apuliae ditissima*. Een simpele maar vernuftige ingreep, die ook Livius-specialist en uitgever Thomas Alan Dorey in de laatste Teubnereditie volgt.⁴³

Hierbij dient opgemerkt dat Lipsius (zoals zijn tijdgenoten) anders te werk gaat dan de moderne tekstcriticus. In plaats van verscheidene handschriften te collationeren en zo een kritische editie op te stellen, nam Lipsius een oudere uitgave als basis, om deze vervolgens te verbeteren aan de hand van enkele manuscripten. Evenmin als zijn collega-filologen uit de 16de eeuw vertelt Lipsius welke editie hij precies als basis neemt, of vermeldt hij systematisch uit welke handschriften een bepaalde lezing stamt. Daarnaast maakt Lipsius ook gebruik van de werken van zijn voorgangers, waaronder de *Annotationes* van Henricus Glareanus, in 1540 verschenen te Bazel. Glareanus' noten – de meest volledige en gezaghebbende tot dan toe – markeerden de overgang van marginalia naar uitgebreide commentaren en werden in de 16de eeuw nog meermaals uitgegeven.⁴⁴ Natuurlijk had Lipsius ook de *Scholia* van Carolus Sigonius aandachtig bestudeerd. Sigonius had tussen 1555 en 1572 niet minder dan drie Liviusedities verzorgd. De bijhorende noten, waarvoor Sigonius zich duidelijk liet inspireren door Glareanus (al zette hij zich bij momenten ook zeer hevig tegen hem af), waren in de eerste plaats historisch, in mindere mate filologisch van aard.⁴⁵ Wat betreft Lipsius' tekstkritische methode dient nog opgemerkt dat hij met de emendatie *mulier Apula* dichter bij de tekst blijft dan zijn voorgangers: het paleografisch verschil *Apula* – *Paula* is immers miniem. Omdat de *textus receptus* in dit geval onaanvaardbaar was en omdat zijn eigen correctie *ex historia* ondersteund wordt door getuigenissen van Livius en Valerius Maximus, is deze conjectuur in Lipsius' ogen niet alleen gerechtvaardigd, maar kent hij ze ook een grote zekerheid toe.

[2] De tweede conjectuur voert Lipsius door in hetzelfde boek, een beetje verder. In deze passus beschrijft Livius hoe de tienmannen, na de nederlaag bij

⁴³ *Titi Livi ab Urbe condita libri XXI-XXV (libri XXI-XXII)*. Recognovit Thomas Alan Dorey, Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana (Leipzig, 1971).

⁴⁴ Rudolf Aschmann et al., *Der Humanist Heinrich Loriti genannt Glarean (1488-1563). Beiträge zu seinem Leben und Werk* (Mollis, 1983), pp. 192-194.

⁴⁵ Sigonius' tekstkritische methode heeft bij zijn lezers, toen zowel als nu, trouwens zeer veel kritiek uitgelokt. Het staat immers vast dat hij voor zijn eerste uitgave gebruik heeft gemaakt van *codices deteriores* en zonder onderscheid naar zijn verschillende bronnen verwees als *vetus liber*. Dit moet uitgever Paulus Manutius verontrust hebben, daar hij Gabriele Faerno van Cremona (een briljant tekstcriticus, werkzaam in de Vaticaanse bibliotheek) vroeg Sigonius' editie na te kijken. Faerno voerde een grondige revisie door, op grond waarvan Sigonius zijn tekst en *Scholia* herzag. In de latere edities keerde Sigonius in bijna alle passages die Faerno had bekritiseerd terug naar de lezing die hij oorspronkelijk had aangetroffen. Zie William McCuaig, *Carlo Sigonio. The Changing World of the Late Renaissance* (Princeton, New Jersey, 1989), pp. 24-28.

Cannae en andere ongunstige voortekens, opdracht hadden gekregen de Sibyllijnse boeken te raadplegen. “Ook zond men”, zo citeert Lipsius, “Quintus Fabius Pictor naar het orakel in Delphi om te informeren met welke gebeden en offers ze de goden konden verzoenen.”⁴⁶ Hier biedt de editie waaruit Lipsius citeert het Latijnse woord *supplicatio*, als religieuze term gebruikt in een zeer specifieke context, die hier van toepassing lijkt te zijn. Wanneer zich immers in een bepaalde periode allerlei rampen en slechte voortekens (*prodigia* genaamd) voordeden, werd dit gezien als een signaal dat de verhouding tussen mens en god verstoord was. Om de goden opnieuw gunstig te stemmen, kondigden de Romeinse autoriteiten in zo’n geval *supplicationes* af: collectieve, sterk gevoelsgeladen processies waarbij groepen mannen en vrouwen (met loshangend haar) naar de tempels trokken om er te knielen en te offeren aan de godenbeelden.⁴⁷ Lipsius wil op deze plaats echter zijn eigen Liviushandschrift volgen en *suppliciisque* (‘gewone’ smeekbeden) lezen in plaats van *supplicationibusque*. Voor die verbetering steunt hij enerzijds op Sigonius, al leest die verkeerdelijk *supplices*. Anderzijds gebruikt ook Sallustius, zo argumenteert Lipsius, *supplicium* vaak voor *supplicatio*.⁴⁸

Het mag duidelijk zijn dat de oorspronkelijke lezing in dit geval niet echt foutief is. Lipsius voert hier louter een handschriftelijke variant in, die zowel qua betekenis als schriftbeeld dicht bij het origineel staat. Lipsius geeft niet duidelijk aan uit welk handschrift de lezing stamt. Toch kunnen we de *Livius, qui apud me* vrijwel zeker gelijkstellen met het waardevolle manuscript, waarover Lipsius eerder had opgeschept tegen Sigonius.⁴⁹ Karakteristiek voor Lipsius’ tekstkritische methode is dat hij een variante lezing staaft met extra argumenten, in dit geval *ex usu* (op basis van de stijl): hij heeft de onderlinge verwisselbaarheid van *supplicatio* en *supplicium* ook opgemerkt bij Sallustius. Dat Lipsius, die normaal gezien een voorkeur heeft voor expressieve woorden, hier de specifiek religieuze term *supplicatio* verwerpt ten voordele van de (volgens Dorey) unanieme handschriftelijke lezing *supplicium*, bekrachtigt zijn respect voor de *textus receptus*.

De twee emendaties die in deze brief worden voorgesteld, bevinden zich elk aan het uiteinde van een continuüm: enerzijds lost Lipsius een tegenstrijdig-

⁴⁶ De vertaling is ontleend aan van Rooijen-Dijkman, *Hannibal voor de poorten*, p. 154.

⁴⁷ J. Toutain, ‘Supplicatio’, in Charles Daremberg – Edmond Saglio (eds.), *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, 10 vols. (Graz, 1962-1963 [= Parijs, 1877-1919]), IV.2, 1565-1568.

⁴⁸ Dat is inderdaad het geval in Sallustius’ *Bellum Catilinarium* (onder andere in IX.2, LII.29 en LV.1), alsook elders in Livius’ *Ab Urbe condita* (bijvoorbeeld in XXVII.50.5). Lewis en Short vermelden *supplicium* als een oudere term voor *supplicatio*, die voornamelijk gebruikt werd vóór de tijd van Augustus (hoewel het woord niet voorkomt bij Cicero en Caesar) en erna alleen nog terug te vinden is in proza: ‘Supplicium’, in *A Latin Dictionary, founded on Andrews’ Edition of Freund’s Latin Dictionary*. Revised, enlarged, and in great part rewritten by Charlton T. Lewis and Charles Short (Oxford, 1969 [=1879]), p. 1814.

⁴⁹ Cf. supra, noot 13.

heid in de tekst van Livius op door middel van een *coniectura palmaris*, anderzijds introduceert hij een variante lezing op beredeneerde manier in de tekst. Vraag is dan welke tendens domineert: de eerste (innovatie) of de tweede (traditie)? Een ruimere studie van zes tekstkritische brieven⁵⁰ leert dat Lipsius slechts in beperkte mate geniale invallen presenteerde op grond van een leatuurervaring. In vele gevallen bracht hij de *textus receptus* gewoon in overeenstemming met de lezing van zijn handschriften, die hij kritisch bestudeerde en desgevallend corrigeerde.⁵¹ Hoe dan ook is de meerderheid van Lipsius' emendaties succesvol en duikt zijn naam herhaaldelijk op in het kritisch apparaat van moderne Liviusedities.

Verder kunnen we besluiten dat Lipsius' tekstkritische studie van Livius qua methodiek in de lijn ligt van die van Tacitus: Lipsius kent ook hier grote autoriteit toe aan zijn handschriften, probeert voor zijn verbeteringen zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke tekst te blijven, ondersteunt emendaties met citaten uit klassieke auteurs, heeft een voorkeur voor meer pregnante of accurate lezingen en voert daardoor soms nodeloos verbeteringen door. Dat Lipsius Livius' *Ab Urbe condita* voornamelijk emendeert *ex sententia* (op basis van betekenis), in mindere mate *ex historia*, maar – in tegenstelling tot Tacitus – niet direct *ex usu*, is mogelijk te verklaren door zijn geringere vertrouwdheid met diens stijl.

Lipsius' tekstkritische methode mag dan niet veel verschillen van die van zijn tijdgenoten, door zijn grote belesenheid, scherp Latijns taalgevoel en ongeëvenaarde kennis van de Romeinse Oudheid komt hij tot een beter resultaat.

4. CONCLUSIE

Doorheen Lipsius' studie van Livius, in zijn fictieve zowel als zijn reële brieven, zien wij een typisch, en toch ook bijzonder klassiek filoloog uit de 16de eeuw aan het werk. Het was met een zuiver tekstkritische publicatie⁵² dat Lipsius in 1569 zijn introductie maakte in de geleerdenwereld en met dat visitekaartje meteen een bepaalde reputatie en aanzien verwierf. Inderdaad, klassieke filologie was in de 16de eeuw een prestigieuze discipline. Dat Lipsius aan de lopende band succesvolle emendaties voorstelde, is niet alleen een teken

⁵⁰ Namelijk *Epistolicae Quaestiones* I.3, I.6, I.9, I.12, I.21 en II.14. Deze brieven behandelen uitsluitend passages uit Livius' *Ab Urbe condita* en bevatten conjecturen in diens derde decade (voornamelijk in de boeken XXI en XXII).

⁵¹ De beschuldigingen van sommige geleerden aan het adres van Lipsius dat zijn conjecturen overmoedig waren (cf. Zaninotto, 'La divinatio lipsiana', p. 137), lijken in dit licht onterecht.

⁵² Justus Lipsius, *Variarum Lectionum libri III* (Antwerpen: Officina Plantiniana, 1569). Voor de precieze datering van het werk, zie Hendrik D.L. Vervliet, *Lipsius' jeugd, 1547-1578. Analecta voor een kritische biografie*, Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, 31.7 (Brussel, 1969), pp. 12-24.

van zijn eruditie, maar ook een zelfbewust bravourestuk. Toch vormden de emendaties nooit een doel op zich: altijd was het Lipsius' hoofdbekommernis – net als die van de andere filologen uit de Republiek der Letteren – een betere Latijnse tekst te bekommen om zo de morele of politieke boodschap die erin schuilde, beter te kunnen verstaan. De klassieke filologen van de 16de eeuw – concurrenten eerder dan collega's – wilden allemaal hetzelfde, maar wilden bovenal de beste zijn.